

İQTİSADİYYAT

UOT 94

SİBİRİN SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİ (1960-1980-ci illər)

Rüstəm ƏHMƏDOV*
Əfşan ŞƏFİYEVA*

Açar sözlər: Sibir, Su Elektrik Stansiyası, Qərbi Sibir, BAM, Şərqi Sibir.

Giriş

İkinci dünya müharibəsindən sonra Sovet rəhbərliyi diqqətini Sibirin iqtisadiyyatının inkişafına yönəltdi. Çünki Sibirin təbii sərvətlərindən müharibəyə qədər tam sürətdə istifadə olunmamışdır. Zəngin qaz, neft, daş kömür, dəmir filizi yataqlarına malik Sibirdə geniş və hərtərəfli iqtisadiyyatın qurulması Sovet dövlətinin baş planına daxil edilmişdi. Bunların reallaşması üçün isə güclü elektrik enerjisinə ehtiyac var idi. Enerjini Sibirin iri bol sulu çaylarından almaq olardı. Sibirdə işlər gələcəkdə sənaye sahələrinin yaradılmasında böyük vasitə ola biləcək su elektrik stansiyalarının qurulmasından başlandı.

Sibirdə ilk elektrik stansiyalarının tikilməsi. Sibirdə ilk elektrik stansiyası 1950-ci ildə Qərbi Sibirdə qurulan Su Elektrik Stansiyası (və ya Novosibir) idi. Bu stansiya ilk cərəyanını 1957-ci ildə vermiş, 1959-cu ildə isə tam elektrik cərəyanı ilə işləməyə başlamışdı. Lakin alınan bu elektrik cərəyanları Kuzbasın rayonlarında, Qərbi Sibir dəmir yolunda və digər lazım olan yerlərdə işlədilir.

1950-ci ildə Şərqi Sibirdə iri Anqara-Yenisey Su Elektrik Stansiyalarının tikintisinə başlandı. 1956-cı ildə İrkutski, 1961-ci ildə isə Bratski Su Elektrik Stansiyaları quruldu. 1967-ci ildə Anqara və Krasnoyarski Su Elektrik Stansiyaları tikildi. 1974-cü ildə Anqara Kaskadasının 3-cü dərəcəli Ust-İlimski Su Elektrik Stansiyası inşa olundu. Bu elektrik stansiyasının bazası əsasında Ust-İlimski meşə sənaye kompleksi yaradıldı. 1970-ci ilin ikinci yarısında Anqara Kaskadasının 4-cü stansiyası olan - Boquçan Su Elektrik Stansiyası istifadəyə verildi. 1970-ci ilin sonunda Şərqi Sibirdə SSRİ-də 3 güclü stansiyalardan biri olan Sayan-Şuşenski Su Elektrik Stansiyası fəaliyyət göstərməyə başladı. Sibirdə bu su elektrik stansiyalarının qurulması ilə paralel olaraq digər sahələrdə də quruculuq işlərinə start verildi. Belə ki, "Kan-Açın kömür hövzəsi rayonunda iri Nazarov elektrik stansiyası yaradılmışdı. Nazarev-Kuzbas və Bratski-Tayşet magistral elektrik xətlərinin çəkilməsi ilə Sibir elektrik sisteminin əsası qoyuldu. 1960-ci illərin ortalarında Sibir elektrik enerjisinin istehsalına görə Rusiyanın iqtisadi rayonları içərisində birinci yerdə dururdu (5,s.134).

Sibirdə neft-qaz və əlvan metallurgiya sənayesinin inkişafı. Sibirdə elektrik stansiyaları ilə yanaşı neft və qaz sənayesində də sürətli inkişaf var idi. Xüsusilə də Qərbi Sibir neft-qaz sənaye kompleksində (QSNQK) inkişaf özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdi. Belə ki, 1953-cü ilin sentyabrında Berezovo kəndində ilk qaz fontanı vurdu. 1960-cı ilin iyununda Tümen vilayətinin Şaim kəndi yaxınlığında Sibirdə ilk sənaye əhəmiyyətli neft yatağı aşkar olundu. 1964-cü ildə buradan sənaye üsulu ilə neft çıxarılmasına başlandı. Tümen neftinin axtarılmasında Azərbaycanın neftçi alimi Fərman Salmanovun da çox böyük xidmətləri olmuşdu. 1965-ci ildə Tümen vilayətində ilkin olaraq milyon ton neft çıxarıldı. 1971-ci ildə Sibir neftçiləri ölkəyə yüz milyon ton neft verdilər. 1974-cü ildə Qərbi Sibir neftçiləri neft çıxarılmasına görə Qafqaz və Tatarıstan neftçilərini arxada qoyaraq,

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Tarix və onun tədrisi metodikası kafedrası
e-mail: rustamahmadov56@mail.ru

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutunun İran tarixi və iqtisadiyyatı şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, e-mail: afshanshafiyeva@yahoo.com

SSRİ-i miqyasında birinci yerə çıxdılar. Elə həmin ildə Sibir neftçilərinin çıxardığı neftə görə SSRİ ABŞ-la bərabərləşdi. 1980-ci illərin ortalarında Qərbi Sibirdə təbii qaz çıxarılması da sürətlə inkişaf edirdi. Artıq 1990-cı illərə yaxın SSRİ qaz istehsalına görə ABŞ-ı iki dəfə ötüb keçmişdi (5, s.175).

Sibirdə dünyanın ən güclü stansiyalarından sayılan Sibir Yanacaq-Elektrik kompleksi qurulmuşdu. Bu komplekslərin əsasını QSNQK və Qərbi Sibirin Kuznetski kömür hövzəsi, Kansko-Açinski yanacaq elektrik kompleksi, Şərqi Sibirdə Anqara və Yenisey su elektrik stansiyaları təşkil edirdi. Kompleksdən alınan enerji Sibirin iqtisadiyyatının inkişafına güclü təkan verirdi (1, s.201). Sibirin yanacaq-elektrik kompleksinin enerjisi hesabına alüminium, nikel, mis, platin, strateji məqsədli yanacaq, bir neçə formada neft emalı, kimya və kağız istehsalı sənaye sahələri yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. 1950-ci ildə Sibirdə Krasnoyarski vilayətində yeganə "Sibielektrostal" adlanan bir metallurjiya zavodu fəaliyyət göstərirdi. 1957-ci ildə Qərbi Sibir metallurjiya kombinatı tikildi və bu kombinat ancaq 1964-cü ildə ilk çuqun istehsal etməyə başladı. Bununla da Sibirdə 3-cü kömür-metallurjiya bazası (SSRİ-nin) yaradılmış oldu.

Sovet dövründə Sibirdə əlvan metallurjiya üç istiqamətdə inkişaf etmişdi. Birinci yerli xammal çıxaran dağ-metallurjiya kombinatları tikilməyə başladı. Norilski sənaye rayonunda mis-nikel filizi, Xakasiyada molibden, Zabaykalyədə volfram, qurğuşun, qalay, Altay və Krasnoyarski vilayətlərində qurğuşun istehsal olunurdu. İkinci qurulmuş dağ-mədən kombinatları Sibirdə və Uzaq Şərq rayonlarının xammalı əsasında işləyirdi. Qurğuşun kombinatı, Nadir Metallar zavodu, Alüminium zavodu, Elektrod zavodu, habelə Krasnoyarski Əlvan Metallar zavodu və Belor Sink zavodu Novosibir vilayətlərində yerləşirdi. Üçüncü istehsal müəssisələri əsasən elektrik stansiyalarına yaxın ərazilərdə inşa olunurdu. Rusiyanın ilkin istehsal gücü 200 min ton olan Alüminium zavodu Sibirdə qurulmuşdu. Bratski, İrkutski, Krasnoyarski və Sayanski zavodları da elektrik stansiyalarına yaxın ərazidə inşa olunmuşdu. 1980-ci illərin ortalarında Sibir Əlvan Metallurjiya zavodları Rusiya üzrə əlvan metallar istehsalının 30%-ni təşkil edirdi. Əlvan metal istehsalının ən böyük hissəsi Şərqi Sibirin üzərinə düşürdü (6, s.345).

Sibirdə kimya sənayesinin inkişafı. Sibirdə neft, kömür, ağac xammalına əsaslanan kimya sənayesi də sürətlə inkişaf edirdi. 1950-60-cı illərdə Sibirdə meşə kimya, kömür kimya və neft-kimya müəssisələri öz fəaliyyətlərini genişləndirdi. Bunlardan Biryusin Hidroliz zavodu, Krasnoyarski Sintetik-Kauçuk zavodu, Krasnoyarski Şin zavodu, Omski və Anqara Neftayırma zavodları məhz, bu illərdə inşa olunmuşdur. 1970-ci illərin ortalarında Neft-Kimya-Tomski, Tobolski və Açinski zavodları inşa olundu. Sibirin meşə və (taxta) ağac emalı sənayesi Rusiya üçün böyük əhəmiyyətə malik sahələrdən idi. Bratski, Krasnoyarski və Ust-İlim ağac emalı kompleksləri, habelə Baykal və Selenqa kağız kombinatları böyük istehsal gücünə malik müəssisələr idilər. Sibir SSRİ-də ağac emalı və meşə tədarükü üzrə məhsulun 3/1 hissəsini verirdi. Lakin Sibirin kimya zavodları ekologiyaya ciddi ziyan vururdu (4, s.276).

1950-80-ci illərdə Sibirdə - Novosibirdə teplovoz avadanlığı istehsal edən zavod, Kemerovda kimya (zavodu) maşınları, Tomskdə riyazi hesablama maşınları, Minisunda elektrotexnika zavodu, Altayda Rubtsov və Barnaul rayonlarında traktor və kənd təsərrüfatı maşınları istehsal edən zavodlar qurulmuşdu. Lakin buna baxmayaraq Sibirin maşınqayırma sənayesində texniki geriliyi var idi. Belə ki, elmi-texniki yeniliklər istehsalata zəif tətbiq olunurdu. 1980-ci illərin sonlarında Sibirdə 85 müəssisə və hərbi sahə üzrə elmi-tədqiqat idarələri işləyirdi. 1960-cı ildə Novosibirdə iri hərbi sənaye kompleksi yaradıldı. Novosibir vilayəti Sibirin hərbi məhsul istehsalının 30%-ni təşkil edirdi. Sibirin hərbi sənayesinin əsasını müharibə dövründə bura köçürülən hərbi müəssisələr təşkil edirdi.

1950-ci illərdə Sibirdə gizli və yaxud bağlı "atomqrad" şəhərcikləri yaradıldı. Krasnoyarski-26, Tomski-7 hərbi şəhərciklərində artıq 1953-ci ildə ilk uran alınmağa başlandı. 1955-ci ildə isə ilk atom reaktoru buraxıldı. 1958-ci ildə Tomski-7- də ilk dəfə olaraq Atom Elektrik Stansiyası quruldu. 1967-ci ildə bu hərbi sənaye kompleksləri "Sibir Kimya kombinatı" adlandırıldı və ölkənin şərqində böyük sənaye mərkəzinə çevrildi. 1980-ci illərin sonlarında Severski Kimya kombinatı özündə 8 zavodu və atom elektrik stansiyasını birləşdirirdi. Bu kombinatda raketlər üçün yader və

termoyader döyüş başlıqları ilə yanaşı 80 faiz müxtəlif adda digər hərbi məhsullar da istehsal olunurdu. Lakin 1990-cı illərdə bu sənaye müəssisələrinin istehsal səviyyəsi 5%-ə düşmüşdü (3, s.102).

Sibirin nəqliyyat vasitələri yük daşımaları üçün lazım olan səviyyəyə cavab vermirdi. Yeni magistral xətlərin çəkilməsinə ehtiyac var idi. Kuzbası Cənubi Uralla birləşdirən Cənubi Sibir dəmir yolunun çəkilməsinə baxmayaraq bu, yük daşımının öhdəsindən tam gələ bilmədi. 1959-cu ildə Mejdureçenski-Abakan, 1967-ci ildə Abakan-Tayşet dəmir yolları çəkildi. Lakin XX əsrin ən böyük layihəsi Baykal-Amur (BAM) dəmir yolunun çəkilməsi oldu. Sov.İKP.MK-nın Baykal-Amur dəmir yolunun inşası haqqında qərarından sonra 1974-cü ildən bu yolun çəkilişinə başlandı. Dəmir yolu Ust-Kutdan Konsomolski-na-Amure qədər çəkməli idi. Sovet İttifaqı çəkiləcək dəmir yolundan istifadə etməklə Uzaq Şərqlə limanı vasitəsilə xarici iqtisadi əlaqələrini genişləndirmək istəyirdi. 1984-cü ildə BAM-ın çəkilməsi əsasən başa çatdırılsa da, ancaq iş sona qədər yerinə yetirilmədi. 1989-cu ildə BAM-ın tam istifadəyə verilməsi elan edildi. BAM magistralı boyu 400 məntəqə (istehsal üçün) salındı. Bu yolun çəkilməsi üçün ayrılan maliyyə vəsaiti 1996-cı ildə tam xərclənib qurtardı. Hal-hazırda bu dəmir yolundan ilə demək olar ki, çox az istifadə olunur.

Müharibədən sonra Sibirin əhalisi burada görülən böyük inşaat işləri ilə əlaqədar olaraq artmağa başladı. 1966-1989-cu illərdə Sibirdə neft-qazçıxarma sənayesi ilə əlaqədar yaradılmış yeni rayonlara 9 milyon, BAM-ın tikintisi ilə əlaqədar 1970-ci illərin ortalarında isə 2 milyon adam Sibirə köçüb gəlmişdi. 1960-80-ci illərdə ölkənin şərq rayonlarında ümumilikdə (Sibirdə) əhali sayı 12,3 mln nəfərə çatmışdı. Bir qədər sonra isə Sibirdə əhalinin sayı 20 milyon, Uzaq Şərqdə isə 7 milyona çatmışdı. (3, s.156).

1956-cı ildə dövlət təqaüdünün verilməsi haqqında Qanun qəbul olundu. 1965-ci ildə kolxozçular da dövlət təqaüdü almağa başladılar. Belə ki, əvvəllər kolxozçulara təqaüdü kolxoz özü ödəyirdi ki, bu da çox az məbləğ təşkil edirdi. Kolxoz təsərrüfatı perspektivsiz olduğuna görə, kəndlilər iş axtarmaq üçün şəhərlərə axışmağa başladı. Şəhərlərdə yeni yaşayış massivləri salınırdı, ev tikmə, inşaat işləri genişləndirdi. Lakin 1970-ci illərin sonu - 1980-ci illərin əvvəllərində inşaat işlərinə kapital qoyuluşu zəiflədi. Bununla da sosial sahədə böhran yarandı. Sibir əhalisi Rusiyanın Avropa hissəsinə miqrasiya etməyə başladı. 1954-1958-ci illərdə Sibirin xam torpaqlarının əkilməsi (taxıl) nəticəsində müvəqqəti olaraq ərzaq problemi aradan qaldırıldı. Əsasən taxıl Altay, Krasnoyarski, Novosibirski və Omski vilayətlərində yığılmışdır. Taxılın ilkin vaxtlarda çox yığılmasının səbəbi əlavə torpaqlar əkilməsi hesabına ekstensiv yol ilə baş vermişdi. 1968-ci il məlumatında göstərirdi ki, Şimali Qazaxıstan və Sibir ərazisində əkilmiş 35 milyon hektar torpağın 22 mln hektarı eroziyaya uğramışdı (3, s.140). 1963-cü ildə burada orta taxıl yığımı 4-5 dəfə aşağı düşmüşdü.

1964-cü ildə N.S.Xruşçovun hakimiyyətdən getməsi və yeni rəhbərliyin hakimiyyətə gəlməsi ilə kənd təsərrüfatı sahəsini inkişaf etdirmək istiqamətində işlərə başlandı. Bu işlərin görülməsi üçün vəsait ayrıldı, həmçinin kəndlilərin sərf etdikləri əməklərinin nəticəsinə görə təyin olunan məvacibləri yüksəldildi. 1960-cı illərin ortalarından etibarən, keçən 20 il ərzində kənd təsərrüfatına daha çox investisiya yatırıldı. 1966-1985-ci illərdə Sibirin kənd təsərrüfatına 47,1 milyard manat pul vəsaiti qoyulmuşdu. Lakin 1970-ci illərin sonu - 1980-ci illərin əvvəllərində kapital qoyuluşu azalmağa başladı. Bu illərdə kənd təsərrüfatını maddi-texniki vəsaitlərlə təmin etmək artıq çox çətinləşmişdi. Bütün bu çatışmazlıqlara baxmayaraq Sibir yenə də SSRİ-nin ən mühüm kənd təsərrüfatı sahəsi olaraq qalırdı. 1980-ci illərin ikinci yarısında Sibir Rusiya taxılının 18 %-ni, kartofun 76 %-ni, ətin 17 %-ni, südün 18%-ni təmin edirdi (4, s. 230).

Nəticə

Zəngin qaz, neft, daş kömür, dəmir filizi yataqlarına malik Sibir Sovet dövləti iqtisadiyyatının inkişafı üçün çox mühüm regionlardan biri idi. II Dünya müharibəsindən sonra Sibirdə sənaye sahələrinin yaradılmasında böyük vasitə ola biləcək su elektrik stansiyaları quruldu. Sibirdə su elektrik stansiyaları ilə yanaşı digər neft və qaz sənayesi, kimya sənayesi, əlvan metallurgiya və kənd təsərrüfatı sahələri də geniş inkişaf etdirildi. Sovet dövləti mövcud olduğu müddət ərzində regionun zəngin təbii sərvətlərindən geniş miqyasda istifadə etmiş və öz iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün

Sibirdə güclü sənaye sahələri və nəhəng su elektrik stansiyaları inşa etdirmişdi. Lakin bütün əldə edilən nailiyyətlərlə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Sibirdə inşa olunan çoxlu sayda sənaye sahələri, su elektrik stansiyaları, hərbi müəssisələr ekologiyaya mənfi təsir göstərmişdir. Elektrik stansiyalarının tikilməsi suyun tərkibinin dəyişməsinə, çirkənməsinə, çoxlu su heyvanlarının və balıq növlərinin məhv olmasına gətirib çıxardı. Su elektrik stansiyaları inşa olunarkən yerli coğrafi şərait nəzərə alınmamışdır. Belə ki, Elektrik stansiyaları istilik yaratdığına görə Sibir çayları artıq donmurdu. Bu da suyun çoxalmasına və ətraf əraziləri su basmasına gətirib çıxarırdı. İrkutski SES seysmik zonada tikilmişdi. Novosibir, Krasnoyarski, İrkutskidə tikilən elektrik stansiyalarının hər üçü şəhərin yuxarı hissəsində yerləşirdi. Əgər hər hansı bir təbiət hadisəsi baş versə idi şəhərlərin su altında qalmaq təhlükəsi qaçılmaz idi. Kütləvi sürətdə ağacların kəsilməsi çaylarda, həmçinin Sibirin incisi hesab olunan Baykal gölündə problemlər yaratmışdı.

Ümumi nəticə onu göstərir ki, Sovet dövləti mövcud olduğu müddət ərzində Sibirin zəngin təbii sərvətlərindən geniş miqyasda istifadə etmiş öz iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün güclü sənaye sahələri və nəhəng su elektrik stansiyaları inşa etmişdi. Ancaq sənaye sahələrinin təbiətə vurduğu ziyanın qarşısının alınması üçün heç bir tədbir görülməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алексеев.В.В. Электрификации Сибири ч. 2 – Новосибирск : Наука, 1973. - 272 с.
2. Базаров В.Б. Укрепление материально-технической базы сельского хозяйства 1965-1970-годах, Улан-Уде: Бурят, КН, изд-во,1974, 194с.
3. Бондарская Г.А. "Рождаемость в СССР" (Этнодемографический аспект) М.: Статистика. 1977. 177 ст.
4. Экономическое развитие Сибири. Материалы Сибирского историческо- го форума. Красноярск, 12–13 октября 2016 г. – Красноярск: Резонанс, 2016. – 304 с.
5. Народное хозяйство Бурятской АССР. Ст.сб, Улан-Удэ,1971,267с.
6. Решения Партия правительство по хозяйственным вопросам. Т.5. М.Политиздат, 1968, -750с.

РЕЗЮМЕ

*Рустам Ахмедов
Афшан Шафиева*

Социально-экономическая ситуация в Сибири (1960-1980)

Ключевые слова: *Сибирь, ГЭС, Западная Сибирь, БАМ, Восточная Сибирь.*

Сибирь, богатая газом, нефтью, углем и железной рудой, была одним из важнейших регионов способствовавшей развитию экономики Советского Союза. После Второй мировой войны в генеральный план страны был включен проект строительства гидроэлектростанций в Сибири, что привело к развитию различных отраслей промышленности. Помимо строительства гидроэлектростанций в Сибири, крупные строительные работы велись и на других отраслях нефтегазовой отрасли, химической промышленности, цветной металлургии и сельского хозяйства. За время своего существования Советское государство широко использовало богатые природные ресурсы региона, построив в Сибири многочисленные промышленные объекты и огромные гидроэлектростанции для обеспечения своего экономического развития.

SUMMARY

***Rustam Ahmadov
Afshan Shafiyeva***

***Socio-economic Situation in Siberia
(1960-1980-th years)***

Keywords: *Siberia, Hydroelectric Power Station, Western Siberia, BAM, Eastern Siberia*

Siberia, rich in gas, oil, coal and iron ore, was one of the most important regions for the development of the Soviet state's economy. After World War II, the project to build hydroelectric power plants in Siberia, which could be a great tool for the creation of industrial areas, was included in the master plan of the country. In addition to hydroelectric power plants in Siberia, major construction works were carried out in other oil and gas industries, chemical industry, non-ferrous metallurgy and agriculture. During its existence, the Soviet state made extensive use of the region's rich natural resources and built powerful industries and huge hydroelectric power plants in Siberia to ensure its economic development.